

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДИВИЗИЯЛАРЫНЫҢ ЖАУЫНГЕРЛІК ТУЛАРЫ: ЕРЛІК ПЕН ДАҢҚ СИМВОЛЫ

Орынбасаров Асланбек Орынбасарұлы a.orynbasarov@asu.edu.kz «Тарихшы-педагог»
білім бағдарламасының 1-курс магистранты Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к.,
қауымдастырылған профессор – Кайргалиева Г.К.

Ұлы Отан Соғысы Кеңес Одағы халықтары үшін, оның ішінде Қазақстан үшін ең ауыр сынақ болды. Осы кезеңде республика аумағында фашизмді жеңуге елеулі үлес қосқан көптеген әскери құрамалар құрылды. Бұл дивизияларға берілген жауынгерлік тулар маңызды рөл атқарды, олар тек әскери намыстың нышандары ғана емес, сонымен қатар шайқас барысындағы практикалық бағыт беру нышаны болды. Бұл зерттеудің өзектілігі Қазақстандық жауынгерлердің ерліктері мен олардың ортақ жеңіске қосқан үлестері туралы тарихи жадыны сақтау қажеттілігімен байланысты. Ұлы Отан Соғысы басталғаннан сәттен бері Қазақстан, басқа да Одақтас республикалар сияқты, майданның қажеттіліктері үшін адами және материалдық ресурстарды жұмылдырудың маңызды орталығына айналды. Соғыс қарсаңында республика қуатты ресурстық базасы бар дамыған индустриалды-аграрлық аймақ болды. Мұнда металлургия, көмір және мұнай өнеркәсібі белсенді дамып, әскери экономиканы маңызды шикізатпен қамтамасыз етті. Өнеркәсіптік әлеуетінен басқа, Қазақстан жаңа әскери құрамаларды құрудың негізгі аймақтарының біріне айналды. Республикада жұмылдыру ұйымдасқан және жаппай түрде жүргізілді. Қызыл Армия қатарына әскерге шақырылушылар ғана емес, еріктілер де қосылды. Жаңа атқыштар дивизиялары, жеке бригадалар мен полктер құрылды. Қазақ құрамаларының этникалық құрамы көпұлтты болды: қазақ, орыс, украин, татар және басқа да халықтардың өкілдері жауынгер болды. Ұлтының айырмашылығына қарамастан, жауынгерлер жоғары жауынгерлік қабілетін, тәртібі мен адалдығын көрсетті [1]. Қазақстан аумағында бірнеше ірі құрамалар құрылды, олардың ішінде 316-шы атқыштар дивизиясы ерекше көзге түсті (кейіннен 8-ші гвардиялық дивизия деп аталды). Ол Алматыда генерал-майор Иван Васильевич Панфиловтың басшылығымен құрылды және Мәскеу маңындағы батырлық қорғаныстың арқасында тарихқа енді. 316-шы атқыштар дивизиясының байрағы 387-ші атқыштар дивизиясының байрағы 391-ші атқыштар дивизиясының байрағы 1-сурет. Дивизия байрақтары 16 Сондай-ақ, Қазақстанда 387-ші және 391-ші атқыштар дивизиялары, 100-ші және 101-ші ұлттық қазақ атқыштар бригадалары және басқа да құрамалар құрылды. Қазақстандық бөлімшелер Ұлы Отан Соғысының негізгі шайқастарына қатысты. Мәскеу үшін шайқаста 316-шы атқыштар дивизиясы ерекше төзімділік танытты. Панфиловтың адамдары неміс әскерлерінің танк шабуылына ерлікпен қарсы тұрған Волоколамск маңындағы шайқас жаппай батылдық пен жанқиярлықтың символына айналды. Саяси нұсқаушы Василий Клочковтың: «Велика Россия, а отступать некуда — позади Москва!» деген әйгілі сөздері елорда қорғаушыларының жауынгерлік ұранына айналды [2]. Кейінірек қазақстандық құрамалар Сталинград шайқасына қатысып, Паулюстың неміс армиясының жеңілуіне айтарлықтай үлес қосты. Олар тарихтағы ең ірі танк шайқастарының бірі Курск шайқасына, сондай-ақ Украина мен Беларусьті азат ету операцияларына қатысты. Осы шайқастардың әрқайсысында қазақ жерінен шақырылған жауынгерлер ерлік пен әскери шеберлік танытты. Жеке жауынгерлердің ерліктері Қазақстанның әскери тарихында ерекше орын алады. Мысалы, командир Бауыржан Момышұлы — Мәскеу түбіндегі шайқастарда өзінің тактикалық данышпандығымен және батылдығымен танымал болды. Тағы бір батыр Төлеген Тоқтаров шайқастардың бірінде

жаудың бірнеше жауынгерін талқандады, бірақ соңына дейін өз міндетін адал атқара жүріп қаза тапты. Ерлігі мен ерлігі үшін көптеген қазақстандық сарбаздар жоғары мемлекеттік наградалармен, оның ішінде Кеңес Одағының Батыры атақтарымен марапатталды. Осылайша, Қазақстанның Ұлы Отан Соғысындағы жеңіске қосқан үлесі орасан зор болды. Республика жүздеген мың сарбаздарды майданға жіберіп қана қоймай, сонымен қатар негізгі шайқастарда маңызды рөл атқарған жауынгерлік дайын дивизияларды құрды. Қазақстандықтардың ерліктері рухтың, табандылықтың және Отанға деген адалдықтың үлгісі бола отырып, тарихта мәңгілік есте қалды [3]. Жауынгерлік тулар әскери дәстүрде басты рөл атқарады, бөлімшелердің ар-намысының, адалдығы мен бірлігінің символы болып табылады. Олар астында соғысқан әскерлердің тарихын, дәстүрін, жауынгерлік жолын бейнелейтін терең мағынаға ие. Баннерлердің символикасы әр түрлі әскерлер мен тарихи кезеңдерде әр түрлі болуы мүмкін, бірақ олардың негізгі мағынасы өзгеріссіз қалады – бұл жауынгерлердің ерлігі, адалдығы мен жауынгерлік рухының бейнесі. Тулар тек символикалық қана емес, сонымен қатар практикалық функцияны да орындайды. Жауынгерлік жағдайда олар шайқас даласында көрнекті орындар ретінде қызмет етіп, бөлімшелердің әрекеттерін үйлестіруге көмектесті. Бұл, әсіресе, радиобайланыс қол жетімсіз болған және сигналдар визуалды белгілер арқылы берілетін дәуірде болды. Баннердің болуы жауынгерлерге соғыс хаосын тез шарлауға және құраманы сақтауға мүмкіндік берді. Баннер сонымен қатар бөлімшелерді біріктіру құралы болды, сарбаздар арасында бір жауынгерлік бөлімшеге тиесілілік сезімін тудырды. Баннерлердің сарбаздарға психологиялық әсерін де ескермеуге болмайды. Олар жауынгерлердің рухына күшті әсер етеді, олардың ынтасы мен ұйымшылдығын арттырады. Тарихи мысалдар мен куәгерлердің естеліктері баннердің шайқастың маңызды сәттерінде сақталуы табандылық пен жеңістің символы ретінде, ал оның жоғалуы үлкен жеңіліс ретінде қабылданғанын растайды. Көптеген сарбаздар өз бөлімшелерінің туын қорғау үшін өз өмірлерін құрбан етуге дайын болды. Осылайша, қазақ дивизияларының жауынгерлік тулары тарихи тұрғыда да, қазіргі жағдайда да маңызды рөл атқарады. Олар тек әскери атрибуттар ғана емес, сонымен қатар әскери бірегейліктің қалыптасуына және армия рухының нығаюына ықпал ететін дәстүрдің, тәртіптің және әскери бауырластықтың күшті символы болып табылады [4]. 17 Қазақ дивизияларының жауынгерлік тулары бойынша айтатын болсақ, жауынгерлік баннерлер тек әскери жәдігерлер емес, естеліктің, адалдықтың және әскери намыстың нышандары. Қазақстандық дивизияларға берілген әрбір ту тарихи дәуірдің, саяси және идеологиялық үрдістердің, сондай-ақ ұлттық рухтың көрінісі болып табылады. Әрбір жауынгерлік баннер түс схемасынан, суреттерден, жазулардан және эмблемалардан тұратын ерекше сыртқы дизайнға ие. Көп жағдайда баннер дәстүрлі қызыл түсте жасалады, бұл революциялық күресті, батылдықты және кеңес сарбаздарының Отан үшін төгілген қанын білдіреді. Баннердегі орталық орынды, әдетте, Орақ пен балға алады – жұмысшы табы мен шаруалар одағын бейнелейтін Кеңес Одағының негізгі символы. Қосымша элементтерге алтын кестелер, дивизия нөмірі және оның құрметті атауы көрсетілген жазулар кіреді. Матаның шеттерінде көбінесе баннерге салтанатты және керемет көрініс беретін сәндік әшекейлер бар [5]. Алматыда жасақталған дивизиялардың жауынгерлік туларына келсек, 39-шы атқыштар бригадасы 1941 жылы қазанда құрылып, 1942 жылы 88-ші атқыштар бригадасына айналды. Мәскеу шайқасына, Белоруссияны, Литваны, Шығыс Пруссияны, Польшаны, Чехословакияны азат етуге белсене қатысты. Жауынгерлік ерлігі үшін бригадаға «Витебск» құрметті атағы берілді, сонымен қатар ол Қызыл Ту, 2-дәрежелі Суворов және 2-дәрежелі Кутузов ордендерімен марапатталды. 2-сурет. 39-шы атқыштар бригадасының байрағы 460-шы атқыштар дивизиясы 1941 жылы қарашада құрылды, Курск шайқасына, Украина, Молдова, Румыния, Югославия, Австрияны азат етуге қатысты. 1943

жылы дивизия 73 гвардиялық болып өзгертіліп, «Сталинград» құрметті атағы берілді, кейін екінші құрметті атақ - «Дунай» алды. Жауынгерлік ерлігі үшін Қызыл Ту орденімен марапатталды. Дивизия сапында 29 Кеңес Одағының Батыры, соның ішінде сержант Балмағамбетов пен капитан Жақсығұлов шайқасты. 3-сурет. 460-шы атқыштар дивизиясының байрағы 100-ші атқыштар бригадасы 1941 жылы желтоқсанда құрылып, 1943 жылы желтоқсанда 1-атқыштар бригадасына айналды. Жауынгерлік ерлігі үшін Қызыл Ту орденімен, ал ерлігі үшін 18 «Брестская» құрметті атағы берілді. Жасақ қатарында Кеңес Одағының Батыры Мәншүк Мәметова мен Ленин орденінің иегері, мерген Ибрагим Сүлейменов шайқасты. 4-сурет. 100-ші атқыштар бригадасының байрағы Ақмолада жасақталған дивизиялардың жауынгерлік тулары да ҰОС тұсында өзіндік рөл атқарды. 310-шы атқыштар дивизиясы 1941 жылы шілдеде құрылды. Ленинград блокадасын бұзуға, сонымен қатар Свир-Петрозаводск, Шығыс Померания, Штеттин-Росток және Берлин шабуылдарына қатысты. 1944 жылдың қаңтарында сәтті шайқас қимылдары үшін дивизияға «Новгород» құрметті атағы берілді. 5-сурет. 310-шы атқыштар дивизиясының байрағы 106-шы атты әскер дивизиясы 1941 жылы желтоқсанда құрылды. 1942 жылдың наурызында дивизия генерал А.Носков басқаратын 6-кавалериялық корпусстың құрамына енді. Дивизия Харьковты азат ету бойынша шабуыл операциясына қатысып, Украина жерінде кескілескен шайқастарды жүргізді. 6-сурет. 106-шы атты әскер дивизиясының байрағы 19 459-шы атқыштар дивизиясы 1941 жылы желтоқсанда құрылып, 1943 жылы наурызда 72-ші гвардия болып өзгертілді. Сталинград шайқасына, Белгород-Харьков плацдармын жоюға, сондай-ақ Украинаны, Румынияны, Чехословакияны, Венгрияны, Австрияны азат ету шайқастарына қатысты. Ерлігі мен батылдығы үшін дивизияның 27 әскери қызметкері Кеңес Одағының Батыры атағын алды. 7-сурет. 459-шы атқыштар дивизиясының байрағы Петропавлда жасақталған дивизиялардың жауынгерлік тулары. 314-ші атқыштар дивизиясы 1941 жылы шілдеде құрылды, Карелия майданы құрамында фин әскерлеріне қарсы соғысты, Ленинград блокадасын бұзуға, Ленинград-Новгород операциясына, Польша мен Чехословакияны азат етуге қатысты. Әскери еңбегі үшін дивизияға «Кингисепп» құрметті атағы берілді. Оның қатарында үш Кеңес Одағының Батыры шайқасты. 8-сурет. 314-шы атқыштар дивизиясының байрағы Ақтөбеде жасақталған дивизиялардың жауынгерлік тулары. 312-ші атқыштар дивизиясы 1941 жылы шілдеде құрылып, сол жылдың желтоқсанында 53-ші деп аталды. Мәскеу түбіндегі шайқастарға, Малоярославец пен Харьковты азат етуге, Днепрден өтуге және Украина жеріндегі басқа да шайқастарға қатысты. Дивизия Жеңіс күнін Австрияда атап өтті. 9-сурет. 312-ші атқыштар дивизиясының байрағы 20 74-ші теңіз атқыштар бригадасы 1941 жылдың күзінде құрылып, Мәскеу қорғаныс аймағының әскерлерінің құрамына енді. Ол Химки-Ховрино ауданында орналасып, жаудың ықтимал шабуылын тойтаруға дайындалды. Алайда 1942 жылы 16-17 қаңтарда Мәскеу түбінде фашистік әскерлердің талқандалуына байланысты бригада Солтүстік-Батыс майданға жіберілді. Одан кейін жаулап алған жерлерді азат ету бойынша соғыс қимылдарына қатысып, шайқаста қайсарлық пен батылдық танытты. Бригаданың жеке құрамы жауынгерлік ерліктері үшін бірнеше рет марапатталған. 10-сурет. 74-ші теңіз атқыштар бригадасының байрағы Семейде жасақталған дивизиялардың жауынгерлік тулары. 238-ші атқыштар дивизиясы 1941 жылы наурызда құрылып, сол жылдың қазан айында жаудың шабуылын тойтарып, Мәскеу қорғаныс операциясына қатысты. Ерлігі мен қаһармандығы үшін 1942 жылы мамырда дивизия 30-шы гвардиялық атқыштар дивизиясы болып өзгертілді. Сол жылдың жазынан бастап Ржев ауданында шабуылдаушы қақтығыстарды жүргізіп, Смоленск, Рига қалаларын азат етуге қатысты. 1944 жылы қарашада сәтті соғыс қимылдары үшін дивизияға «Рига» құрметті атағы берілді. 11-сурет. 238-ші атқыштар дивизиясының байрағы Өскеменде

жасақталған дивизиялардың жауынгерлік тулары. 1942 жылы қаңтарда 96-шы қазақ атты әскер дивизиясы құрылды. Кейіннен оның жеке құрамы 61-ші және 81-ші атты әскер дивизияларының құрамына жіберілді. Дивизия Сталинград шайқасына қатысып, одан кейін Оңтүстік-Батыс майданы құрамында Украинаны фашистік басқыншылардан азат ету үшін шайқасты, қиын шайқастарда ерлік пен табандылық танытты [6]. 21 12-сурет. 96-шы қазақ атты әскер дивизиясының байрағы Түркістан легионының жауынгерлік тулары. Ұлы Отан Соғысы кезінде фашистік Германияның Қызыл Армия әскери қызметшілерінен, негізінен Орталық Азиялықтардан жасақталған Түркістан легионы әскери тарихтың ең даулы және аз зерттелген беттерінің бірі болып қала береді. Оның әскери бұйымдарының маңызды бөлігі идеологиялық әсер ету құралы, жеке басының белгісі және әскери жұмылдыру құралы қызметін атқарған жауынгерлік ту болды. Түркістан легионының жауынгерлік тулары неміс әскери рәміздерінің легионерлердің ұлттық ерекшелігін көрсететін элементтермен үйлесімін көрсетті. Кейбір туларда корпустың қалыптасуындағы діни факторға ерекше мән беретін жарты ай мен жұлдыз сияқты исламдық рәміздердің суреттері болды. Орталық Азия халықтарының мәдениетіне тән дәстүрлі өрнектердің элементтері де қолданылды. Дегенмен, көп жағдайда тулар жергілікті ерекшеліктер қосылған Вермахт штандарттарының өзгертілген нұсқалары болды. Түркістан легионының шевроны Шығыс Түркілер Бірлігінің шевроны Түркістан легионының байрағы 13-сурет. Жауынгерлік тулар Түркістан легионының жауынгерлік тулары фашистік Германияның бақылауындағы құрылымдарда ұлттық және діни рәміздерді қолданудың сирек үлгісі болып табылады. Оларды зерттеу легионның қалыптасу тетіктерін жақсырақ түсінуге ғана емес, сонымен қатар Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі идеологиялық қарсыластық жағдайында әскери атрибуттардың өзгеруін қадағалауға мүмкіндік береді [7]. Қорытындыласақ, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ дивизияларының жауынгерлік туларын зерттеу жалпы әскери тарих контекстінде ұлттық әскери құрамалардың рөлін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тулар тек әскери намыстың нышаны ғана емес, сонымен бірге 22 ұлттық болмыстың, қарсыласу рухының және әскери бауырластықтың көрінісі болды. Олар әр ұлттың жауынгерлерін өз Отанын қорғауға бір серпіліспен біріктіріп, қазақ жауынгерлерінің соғыс даласындағы ерлігін бейнеледі. Бізге жеткен жәдігерлерді талдау қазақ дивизияларының жауынгерлік туларының шешуші шайқастарда әскери бөлімдерге ілесіп қана қоймай, жауынгерлердің жауынгерлік еңбегі мен қайсарлығын білдіретін айшықты жәдігерлерге айналғанын көрсетеді. Олардың маңызы әскери техникадан асып түсті: олар моральдық қолдаудың қуатты көзі болды, біріктіруші фактор болды және қазақ халқының ерлік дәстүрлерінің сабақтастығын көрсетті. Осылайша, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ дивизияларының жауынгерлік туларының маңызын олардың тікелей әскери қызметі тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге кеңірек тарихи-мәдени контексте қарастыру керек. Олар қазақ халқының Ұлы Жеңіске қосқан үлесін айқындайтын маңызды айғақ болып табылады және ғылыми зерттеудің, тарихи жадының және кейінгі ұрпаққа патриоттық тәрбие берудің нысаны болып қалуда.

Қолданылған әдебиеттер тізімі: 1. Anne M. Platoff. Of Tablecloths and Soviet Relics: A Study of the Banner of Victory (Znamia Pobedy) // Raven: A Journal of Vexillology. - 2013. - №20. - С. 55-83. 2. Аккузинов А.А. История формирования в Казахстане и боевой путь 310-й стрелковой дивизии в годы Великой Отечественной Войны (1941–1945 гг.) // Вестник Костромского государственного университета. - 2024. - №29. - С. 58-64. 3. Soboleva N. A. From the History of Soviet Political Symbolism // Russian Studies in History . - 2008. - №47. - С. 59-62. 4. Неклюдова, Д. (2015). С какими знаменами Красная армия прошла Великую Отечественную войну. Газета.ру. Дата обращения: 24.03.2025. URL: https://www.gazeta.ru/science/2015/05/09_a_6670169.html 5. Казахстанские легендарные.

(2023). Казахстанская правда. Дата обращения: 24.03.2025. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/kazahstanskie-legendarnie-6-23-boevyih-znameni-diviziy-iz-kazssr-kotorye-navodili-ujas-na-fashistov>. (2020). Tengrinews.kz. Дата обращения: 24.03.2025. URL: <https://tengrinews.kz/mixnews/23-boevyih-znameni-diviziy-kazssr-kotorye-navodili-ujas-394156>